

રસ-મીમાંસામાં અનુયોગદ્વારસૂત્રકોરનું પ્રદાન

કાનજીભાઈ પટેલ

શ્વેતામ્બર જૈનાગમોમાં અનુયોગદ્વાર (સંકલન આ. ઈ. સ. ૩૫૦) તેમાં અપાયેલ કેટલીક સાંસ્કૃતિક સામગ્રી માટે નોંધપાત્ર છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રકારે સૂત્ર ૨૬૨માં નવ નામની ચર્ચા કરતી વખતે નવ રસ ગણ્યા છે : ૧. વીર, ૨. શૃંગાર, ૩. અદ્ભુત, ૪. રોદ્ર, ૫. વ્રીડનક, ૬. ખીભત્સ, ૭. હાસ્ય, ૮. કરુણ અને ૯. પ્રશાન્ત. સૂત્રકારે રસ અંગે કોઈ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી નથી, પણ આ અંગેનું તેમનું કેટલુંક પ્રદાન મૌલિક અને નોંધપાત્ર છે. એમની રસમૌલિકતા બે પ્રકારની છે. ૧. રસના ક્રમ અંગેની ૨. પરંપરાસ્વીકૃત ‘ભયાનક’ રસને સ્થાને ‘વ્રીડનક’ રસની સ્વીકૃતિ. મૌલિકતાના નિર્દેશનો અહીં ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

રસ એટલે શું ?

‘રસ્યન્તે આસ્વાદ્યન્તે ઇતિ રસાઃ ।

એવી રસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં રસ શબ્દનો પ્રયોગ છે. પણ આરંભમાં વનસ્પતિમાંથી નિચોવીને જે પાણી જેવો પદાર્થ કાઢવામાં આવે તેને માટે તે પ્રયુક્ત થતો. જેમ કે, સોમલતાને વાટીને તેમાંથી નિચોવીને કાઢ્યો રસ તે સોમરસ. આ રસમાં વિશિષ્ટ સ્વાદ હશે. તેથી ‘જેનો આસ્વાદ થાય, સ્વાદ માણવામાં આવે તે રસ’ એ અર્થ કાળે કરીને થતો ગયો. આ રસનું પાન કરવાથી કે આસ્વાદ માણવાથી શક્તિ આવે, મદ થાય, ઉત્સાહ ઉદ્ભવે અને અંતે આહ્લાદ જન્મે. આ રીતે રસનો અર્થ ધીમે ધીમે માનસિક આહ્લાદ થતો ગયો. ઉપનિષદકાલ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યારે એ વિશ્વના પરમતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મને રસમય કહે છે :

‘રસો વૈ સઃ । રસં હ્યેવાયં લઙ્ઘ્વાનન્દી ભવતિ ।’

(તૈત્તિરીય ઉપનિષદ-૨/૭) : ત્યારે તે કેવળ આહ્લાદમય કે આનંદમય છે એ દર્શાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. રસ શબ્દના અર્થો વિશ્વકોશ મુજબ—

“રસો ગન્ધરસે સ્વાદે તિક્તાદૌ વિષરાગયોઃ ।

શૃંગારાદૌ દ્રવે વીર્યે દેહધાત્વમ્બુપારદે ॥ ”

અમાંથી શૃંગાર વગેરેની સાથે જે રસ પ્રયુક્ત થાય છે, તેની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત છે. ‘શૃંગાર વગેરે રસ’ એવો પ્રયોગ સહુ પ્રથમ આપણને રામાયણમાં મળી આવે છે. પણ રામાયણના બાલકાંડનો આ અંશ પ્રક્ષિપ્ત હોવાની સંભાવના છે. આથી કામસૂત્રના નિર્દેશને સૌથી પ્રાચીન માનવામાં વાંધો નથી, જ્યાં વાતસ્થાયન કહે છે—“તદિષ્ટભાવલીલાનુવર્તનમ્ ।” (કા. સૂ. ૬/૨-૩૫). આ સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે શૃંગારાદિ રસની વાત છે, તે સહુ જમાં સમજી શકાય છે. કેમકે, તેના પરની “જયમંગલા” ટીકામાં લખ્યું છે : “નાયકસ્ય શૃંગારાદિષુ ય ઇષ્ટો રસો ભાવઃ સ્થાયિસચ્ચારિ-સાત્ત્વિકેષુ લીલાચેષ્ટિતાનિ તેષામનુવર્તનમ્ ।” (-તંજે-૬ : રસસિદ્ધાન્ત પૃ. ૮) વાતસ્થાયનનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ છઠ્ઠી સદીનો મનાય છે, આથી સાહિત્યશાસ્ત્રમાં રસ શબ્દની પ્રચલિત વિભાવના પણ તેટલી પ્રાચીન હશે એમ કહી શકાય.

રસની વ્યાખ્યા

“વિભાવાનુભાવવ્યભિચારિસંયોગાદ્રસનિવૃત્તિઃ ।” (ના. શા.-ગા. એ. સિ. ભા. ૧, પૃ. ૨૭૨)

એમ ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસની ચર્ચામાં જણાવ્યું છે. વિદ્વાનો અને ભરતનું રસસૂત્ર ગણાવે છે. અને તે ઉપરથી ૧. ઉત્પત્તિવાદ, ૨. અનુમિતિવાદ, ૩. ભુક્તિવાદ, ૪. અભિવ્યક્તિવાદ— એવા ચાર સિદ્ધાન્તોનો વિકાસ થયો છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રકારે કેવળ ‘ળવ કઠ્ઠવરસા પળ્ળત્તા’ એમ કહ્યું છે. કઠ્ઠ શબ્દ અહીં ‘કાવ્ય’ના વ્યાપક અર્થમાં સૂત્રકારને અભિપ્રેત હોય એમ લાગે છે. તેમણે રસની વ્યાખ્યા કરી નથી. પણ ટીકાકાર (હર્ષપુરીય ગચ્છના) મલધારી હેમચંદ્રે રસ શબ્દની શાબ્દિક વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાખ્યા આપતાં જણાવ્યું છે : રસ્યન્તે અન્તરાત્મનાડનુભૂયન્તે इति रसाः तत्तत्सहकारिकारणसन्निधानोद्भूताश्चेतोविकारविशेषा इत्यर्थः उक्तं च “बाह्यार्थालम्बनो यस्तु विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ।” (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) અર્થાત્ અંતરાત્માથી જે અનુભવાય છે તે રસ કહેવાય છે. એ રસો તત્ત્વસહકારી કારણોની સમીપ-તાથી ચિત્તમાં ઉત્કર્ષવિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે. તે અનુપમ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે બાહ્યાર્થના અવલંબનથી જે માનસિક ઉલ્લાસ હોય છે તે ભાવ છે. ભાવનો ઉત્કર્ષ રસ છે. અલપ્ત, ટીકાકારની વ્યાખ્યા સૂત્રકાર પછી સારા એવા સમયે (ઈ. સ.નો ૧૧-૧૨મો સૈકા) થયેલી હોઈ તે દરમિયાનના સમયગાળામાં રસની ચર્ચા ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી થઈ ચૂકી હતી.

રસ-સંખ્યા :

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસની વ્યાખ્યા, પ્રકારો ઇત્યાદિની વિસ્તૃત ચર્ચા છે. ત્યાં તેમણે શૃંગાર, હાર્ય, ક્રુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીલત્સ અને અદ્ભુત એ આઠ રસો નાટકમાં સ્વીકાર્યા છે :

શૃંગારહાસ્યકરુણા રૌદ્રવીરભયાનકાઃ ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ (ના. શા. ૬/૧૫) :

આઠ રસ માનવાની પરંપરા ભરતમુનિ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. કારણ કે, તેમણે ‘મહાત્મા દુહિણે રસ આઠ છે એમ કહ્યું છે’ એવો હવાલો આપ્યો છે : एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन, महात्मना ।’ (ના. શા. ૬/૧૬) : ભરતમુનિના ટીકાકાર અભિનવે ‘રસ નવ છે, પણ શાન્તનો અપલાપ-નિષેધ કરનાર ત્યાં આઠ’ એમ પાઠ આપ્યો છે : तेन प्रथमं रसाः । ते च नव । शान्तापलापनिषेधविति तत्र पठन्ति । (ના.શા—ગા. ઓ. સિ, પૃ. ૨૬૭) : પણ તે ખરાખર લાગતું નથી. કારણ કે, રસની ઉત્પત્તિ, વર્ણ, અધિદેવતા વગેરેની ચર્ચામાં પણ ભરતે આઠ રસની જ ચર્ચા કરી છે; નવની નહીં. નવમો શાંત નામનો રસ પાછળથી ઉમેરાયો છે. ભરતમુનિ પછી પ્રાચીન આચાર્યોમાં મહાકવિ કાલિદાસ (ઈ. સ. ૪-૫ શતાબ્દી), અમરસિંહ (છઠી શતાબ્દી), ભામહ (છઠી શતાબ્દી) અને દંડી (આ. ઈ. સ. ૬૭૫-૭૨૫) આદિએ પણ નાટકોમાં આઠ રસોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નાટકમાં શાન્ત સહિત નવ રસનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં સૌથી પહેલાં ઉદ્ભટના ‘કાવ્યાલંકારસંગ્રહ’માં મળે છે :

शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसा स्मृताः ॥ (૪-૪)

રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રે (ઈ. સ. ૧૨ મી શતાબ્દી મધ્યભાગ) પણ નવ રસો માન્યા છે :

शृंगारहास्यकरुणाः रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसाः सद्भिर्नव स्मृताः ॥ (ના. દ. ૩/૯) :

આ સ્વીકૃત નવ રસોમાં રુદ્રે પ્રેયાન નામના દસમા રસને ઉમેરી દીધો છે :

શૃંગારવીરકરુણા બીભત્સમયાનકાદ્ભુતા હાસ્ય: ।

રૌદ્ર: શાન્ત: પ્રેયાનિતિ મન્તવ્યા રસા: સર્વે ॥ (કા. સ્. ૧૨૬૩):

અસખત, રુદ્રતે કોઈ અનુયાયી કે શિષ્ય મળ્યો નહીં. આ ઉપરાંત સ્નેહ, લૌહ્ય અને ભક્તિનો રસ તરીકે નિર્દેશ થયો છે અને વિદ્વાનોએ એનું ખંડન પણ કર્યું છે. (જુઓ હેમચંદ્રાચાર્ય-કાવ્યાનુશાસન : મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ. પૃ. ૧૦૬) ટૂંકમાં, નવ રસોની સ્વીકૃતિ સામાન્ય રીતે થઈ છે. ડૉ. વી. રાધવનનું માનવું છે કે નવમા શાંત રસની સ્વીકૃતિ માટે ધણું કરીને જૈનો અને બૌદ્ધો જવાબદાર છે. (The Number of Rasas : synopsis page XIV)

ઉદ્ભવે નવ રસો નાટકમાં હોય છે તેમ કહ્યું છે, તે રુદ્રતના સમસામયિક રુદ્રભવે તે નવ રસો કાવ્યમાં હોય છે એવી ઘેષણા કરીને ‘નવ કાવ્યે રસા: સ્મૃતા:.’ એમ કહી દીધું. અભિનવ-ગુપ્તે રસ નવ જ છે એમ કહી શાન્ત રસની નાટક અને કાવ્ય બન્નેમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે : ‘एवमेते रसा ज्ञेया नवेति ।’ (ના. શા. ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૩૪૧). મમ્મટે ‘નવરસરુચિરા’ ભારતીની સ્તુતિ કરી છે જે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. (કા. પ્ર ૧.૧)

અનુયોગદ્વારસૂત્રકારે પણ ‘નવ કવ્વરસા પળ્લન્તા તં જહા-વીરો સિંગારો અબ્મુઓ ય રોહો ય હોઈ બોધવ્વો । વેલળઓ બીમચ્છો હાસો કલુળો પસંતો ય ॥’ (અનુ. સૂત્ર. ૨૬૨), એમ કહી કાવ્યના નવ રસો આપ્યા છે. અર્થાત્ અહીં તેમણે વીર, શૃંગાર, અદ્ભુત, રૌદ્ર, વ્રીડનક, બીભત્સ, હાસ્ય, કરુણ અને પ્રશાંત એમ કાવ્યના નવ રસ ગણાવ્યા છે. આમાંથી પાંચમે વ્રીડનક નામનો જે રસ તેમણે દર્શાવ્યો છે તેનો નિર્દેશ સાહિત્યશાસ્ત્રના કોઈપણ આચાર્યના ગ્રંથમાં મળતો નથી. નાટ્યશાસ્ત્રમાં જ્યાં વ્યભિચારી ભાવોની ચર્ચા છે તેમાં વ્રીડા નામના વ્યભિચારી ભાવનો સમાવેશ થાય છે. વ્રીડનકનો સ્થાયીભાવ આ વ્રીડા યા લજ્જા ગણવામાં આવ્યો છે. ભરતમુનિએ વ્રીડા માટે લખ્યું છે: વ્રીડા નામ-અકાર્યકરણાત્મિકા । સા ચ ગુરુવ્યતિક્રમણાવજ્ઞાનપ્રતિજ્ઞાતાનિર્વહણ-પશ્ચાત્તાપાદિમિર્વિભાવૈ: સમુત્પદ્યતે ।.....કિચ્ચિદકાર્યં કુર્વન્નેવં યો દૃશ્યતે શુચિભિરન્યૈ: । પશ્ચાત્તાપેન યુતો વ્રીડિત ઇતિ વેદિતવ્યોઽસૌ ॥ લજ્જાનિગૂઢવદનો મૂર્મિ વિલિખિન્નસ્વાંશ્ચ વિનિકૃન્તન્ । વચ્છાઙ્ગુલી-યકાનાં સંસ્પર્શ વ્રીડિત: કુર્યાન્ ॥ (ના. શા-ગા. ઓ. સિ. ભા. ૧, પૃ. ૩૬૩-૬૪) વ્રીડાના ભરત-મુનિએ આપેલાં લક્ષણો સાથે સૂત્રકારનું વ્રીડનક રસનું વર્ણન સહજમાં સરખાવી શકાય તેમ છે :

વિળઓવયારગુજ્ઞગુરુદારમેરાનતિવ્કમુપ્પળ્ણો । વેલળઓ નામ રસો લજ્જાસંકારણલિંગો ॥ અહીં જોઈ શકાય છે કે ગુરુવ્યતિક્રમણુની વાત શબ્દશઃ બન્નેમાં એક છે. પશ્ચાત્તાપજનિત લજ્જા પણ બન્ને સ્વીકારે છે. આથી એક અનુમાન થઈ શકે કે સૂત્રકારને વ્રીડનક રસની કલ્પના ઉદ્ભવી છે તેમાં ભરતમુનિએ દર્શાવેલ વ્રીડા નામના વ્યભિચારી ભાવે ભાગ લજ્જાવ્યો હોય.

સૂત્રકારે વ્રીડનક રસનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. વાસ્તવમાં તેમને પુરોગામીઓ નથી કે કોઈ અનુગામીઓ નથી કે જેણે વ્રીડનક નામનો રસ સ્વીકાર્યો હોય. રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર જેવા જૈન કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ વ્રીડનક રસ સ્વીકાર્યો નથી. એ રીતે મૂલવતાં આ તેમનું મૌલિક પ્રદાન કહેવાય.

ભયાનકને ન સ્વીકારી સૂત્રકારે રસની સંખ્યા તો નવ જ રાખી છે. ભયાનક રસનો સ્વીકાર ન કરવા માટે તેમણે પોતે કોઈ કારણ આપ્યું નથી. પણ ટીકાકાર મલધારી હેમચંદ્રે

“ત્રીડનકને સ્થાને ઈટલાક ભયજનકસંગ્રામાદિવસ્તુદર્શનથી ઉત્પન્ન થતો ભયાનક રસ ગણાવે છે. પરન્તુ ભયાનક તો તેના કારણમૂલ રસ રૌદ્રનું જ અંગ છે. માટે તેની પૃથક સત્તા નથી.” એમ કહી તેને અહીં રૌદ્ર રસની અંતર્ગત ગણતાં જુદા ન ગણવા જણાવ્યું છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ પૃ ૧૩૫).

સૂત્રકારે જેને પ્રશાંત રસ કહ્યો છે તે શાંતરસનું નામાન્તર છે એમ માનવામાં વાધો નથી. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં પ્રશાંત રસની સ્વીકૃતિમાં માત્ર ધાર્મિક દષ્ટિ છે, તેને નાટક કે કાવ્ય સાથે કંઈ સંબંધ નથી એવું મંતવ્ય હો. એસ. કે. કેએ દર્શાવ્યું છે. (Sanskrit Poetics Vol. I p. 36 f. n) પણ હો. વી. રાઘવને તેમના આ મંતવ્યનું ખંડન કર્યું છે. (The Number of Rasas, page 23).

રસોનો વિશેષક્રમ : ભરતમુનિએ શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ અને અદ્ભુત એ પ્રકારે રસોનો ક્રમ આપ્યો છે (ના. શા. ૬/૧૫). અભિનવભારતીમાં તે ક્રમનું કારણ વિગતથી જણાવવામાં આવ્યું છે. શૃંગાર દરેકને અતિ સુલભ અને સુપરિચિત હોવાથી સૌને માટે હલ છે, માટે શૃંગારને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ પૃ. ૧૩૪-૩૫ પર અનુયોગદ્વારસૂત્રના ટીકાકારે પણ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.) હાસ્ય એ શૃંગારનો અનુગામી છે, માટે શૃંગાર પછી હાસ્યનું સ્થાન છે. હાસ્યથી વિપરીત સ્થિતિ કરુણની છે. એથી તેનું સ્થાન હાસ્ય પછીનું છે. કરુણનું નિમિત્ત રૌદ્રરસ હોવાથી કરુણ પછી રૌદ્રરસનું સ્થાન છે. એ પછી કાળ, અર્થ અને ધર્મપ્રધાન વીરરસ આવે છે. વીરરસનું મુખ્ય કાર્ય ભયમીતને અભય પ્રદાન કરવાનું હોઈ વીરરસની સાથે તેના વિરોધી ભયનકને સ્થાન આપવામાં આવે છે. વીરરસના પ્રભાવથી ખીભત્સ દશ્ય ઉપરિચિત થાય છે, એથી ભયાનક પછી ખીભત્સને મૂકવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે “ અંતમાં અદ્ભુતને સ્થાન આપવું જોઈએ.” : પર્યન્તે કર્તવ્યો નિત્યં રસોડ્દમુતઃ ॥ (ના. શા. ૧૮.૪૩) : એથી આઠ રસોમાં છેલ્લું સ્થાન અદ્ભુતનું છે. ત્યાર પછી ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ ત્રિવર્ગના સાધનભૂત પ્રવૃત્તિ ધર્મોથી વિપરીત નિવૃત્તિધર્મપ્રધાન અને મોક્ષદળવાળો શાંત રસ આવે છે. (ના. શા-ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૨૬૭).

અનુયોગદ્વારસૂત્રકારે શૃંગારને સ્થાને વીરરસને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. એ માટે તેમણે કોઈ કારણ નથી આપ્યું. પણ ટીકાકાર મલધારી હેમચંદ્રે આપેલ કારણ વિશેષ નોંધપાત્ર છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે વીરરસનો પાઠ પહેલો રાખવામાં આવ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે લોકોને તપ અને કર્મનિગ્રહ કરવામાં જે પ્રેરણાત્મક ગુણ હોય છે તે ફક્ત વીરરસમાં જ હોય છે. હજારો ગુણ કરતાં પણ વધારે પડતો ત્યાગ ગુણ મનાય છે. તપ અને શ્રુત પણ મોક્ષ આપનારાં છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) વળી, વિચાર કરતાં જણાય છે કે જૈનધર્મના આ આચાર્ય નિજ ધર્મના મહાપુરુષ ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું શૃંગાર રસ વિષયક કોઈ ઉદાહરણ મળી શકે જ નહીં તેથી તેને સ્થાને વીરરસથી જ ક્રમનો આરંભ કર્યો હોય. વીરરસની ચર્ચા જે પ્રથમ થાય તો પ્રથમ મહાવીર સ્વામીનું ઉદાહરણ શક્ય બને. વળી, ‘મહાવીર’ માં ‘વીર’ શબ્દનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ઉપરાંત, વીરરસના ત્રણે પ્રકારો - ધર્મવીર, દાનવીર, યુદ્ધવીર—ને સમાવી શકાય તેવું એક જ ઉદાહરણ અને તે પણ મહાવીર સ્વામીનું પ્રથમ આવે તો તે વિશેષ ઉપયુક્ત ગણાય. આથી સૂત્રકારે વીરરસને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હોય એમ બને. વીર પછી શૃંગાર આવે છે. અદ્ભુત રસ શૃંગાર પછી તરત જ તેમણે મૂક્યો છે. રૌદ્રનો ક્રમ એ જ રાખ્યો છે; જ્યારે

અસલમાં આવતા વીરરસના પાંચમા ક્રમે ભયાનકના સ્થાને આવેલ નવો ત્રીડનક રસ મૂક્યો છે અને ભયાનકને રૌદ્રની અંતર્ગત ગણી લીધો છે. ખીભત્સ રસ છઠ્ઠો મૂક્યો છે. હાસ્યને કરુણની પહેલાં તો રાખ્યો છે, પણ કરુણ અને અદ્ભુતના સ્થાનની અદનાબદલી થતાં તે સાતમે આવ્યો છે. શાંતને સ્થાને આવેલ પ્રશાંતનું સ્થાન છેલ્લું છે. આમ, સૂત્રકારે નાટ્યશાસ્ત્રના આઠ રસ અને કાવ્યાલંકારના નવ રસના ક્રમમાં મોટે ફેરફાર કર્યો છે, જે નીચેના કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્ર	કાવ્યાલંકાર	અનુયોગદ્વારસૂત્ર
૧ શૃંગાર	૧ શૃંગાર	૧ વીર
૨ હાસ્ય	૨ હાસ્ય	૨ શૃંગાર
૩ કરુણ	૩ કરુણ	૩ અદ્ભુત
૪ રૌદ્ર	૪ રૌદ્ર	૪ રૌદ્ર
૫ વીર	૫ વીર	૫ ત્રીડનક
૬ ભયાનક	૬ ભયાનક	૬ ખીભત્સ
૭ ખીભત્સ	૭ ખીભત્સ	૭ હાસ્ય
૮ અદ્ભુત	૮ અદ્ભુત	૮ કરુણ
૯ -	૯ શાંત	૯ પ્રશાંત

લક્ષણ અને ઉદાહરણ : સૂત્રકારે નવ રસનાં લક્ષણોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી નથી, માત્ર તે ક્ષેત્રી રીતે લક્ષમાં આવે છે તે જણાવી દરેકનાં ઉદાહરણ જ આપ્યાં છે. આ માટે વીર, શૃંગાર, રૌદ્ર, ત્રીડનક, હાસ્ય અને કરુણ માટે લિંગ શબ્દનો અને અદ્ભુત તથા ખીભત્સ માટે લક્ષણ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. રસનાં ઉદાહરણો પણ કેટલાંક તો અસરકારક બની શક્યાં નથી. દરેકનું પૃથક્ વિવેચન કરતાં આનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

વીરરસ :-સૂત્રકાર પ્રમાણે દાન દેવામાં પશ્ચાત્તાપ ન કરવો, તપશ્ચર્યામાં ધીરજ ધરવી અને શત્રુઓના વિનાશમાં પરાક્રમ કરવો પણ વ્યાકુળ ન થવું — આવાં લક્ષણો વીરરસનાં છે. ટીકાકારે વીરરસની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે — જે રસ માણસને વીરત્વપૂર્ણ કરે છે; ત્યાગમાં, તપમાં અને કર્મરૂપ શત્રુઓના નિગ્રહકાર્યમાં પ્રેરિત કરે છે તે વીરરસ છે. (હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૪). વાસ્તવમાં આ સ્થળે વીરરસનાં લક્ષણો નથી. પણ ભરતમુનિએ જે દાનવીર, ધર્મવીર અને યુદ્ધવીર એમ ત્રણ પ્રકારનો વીરરસ કહ્યો છે, તે ત્રણે પ્રકારો સૂત્રકારે વીરરસનું લક્ષણ બાંધતાં આપી દીધાં છે. જેમ કે—

દાનવીરં ધર્મવીરં યુદ્ધવીરં તથૈવ ચ ।

રસં વીરમપિ પ્રાહ્ બ્રહ્મા ત્રિવિધમેવ હિ ॥ ના. શા. ૬/૭૮

વીરરસના ઉદાહરણમાં સૂત્રકારે જે ગાથા આપી છે તેમાં મહાવીરનું વર્ણન છે. ત્યાં તેમને ‘રાજ્યના વૈભવને ત્યજી દેનાર’ ગણાવી દાનવીર, ‘દક્ષિત થનાર’ કહી ધર્મવીર અને કામક્રોધરૂપ ભયંકર શત્રુઓનો ‘વિનાશ કરનાર’ કહીને યુદ્ધવીર એમ ત્રણે પ્રકારના વીર બતાવ્યા છે. આમ, એક જ ઉદાહરણમાં ત્રણેને સમાવી લેવાની સૂત્રકારની શક્તિ અહીં ઉદ્દેશનીય છે.

શૃંગાર રસ :-શૃંગાર વિશે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે શૃંગારરસ રતિના કારણભૂત રમણી આદિ સંબંધી અભિલાષાનો જનક હોય છે. વૃત્તિકારે જે રસ પ્રધાનતયા વિષયો તરફ વાળે છે તેને

શૃંગાર કહ્યો છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ-પૃ. ૧૩૬) અહીં ભરતમુનિનું વાક્ય સરખાવવું રસપ્રદ થઈ પડશે કે-“ તત્ર સમ્ભોગસ્તાવન્ શ્રુતમાલ્યાનુલેપનનાદ્ધકારેષ્ટજનવિષયવરમ્વનોપભોગોપવનગમ્પનાનુ-ભવનશ્રવણદર્શનક્રીડાલીલાદિભિર્વિભાવૈસ્ત્પચ્ચતે । (ના. શા-ગા. ઓ. સિ. ભા. ૧. પૃ. ૩૦૩) વળી, પૃ. ૩૦૮ પર શૃંગારને રતિપ્રભવઃ કહ્યો છે. સૂત્રકારે પણ શૃંગાર રસને રતિસંજોગાભિલાસસંજ્ઞણો કહ્યો છે અને જે મંડન, વિલાસ, ખિન્નભોક, હાસ્ય, લીલા વગેરે શૃંગારનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તેમાં પણ નાટ્યશાસ્ત્રની અસર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. અહીં એક વાત નોંધવાની છે કે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં શૃંગારના સંભોગ અને વિપ્રલાંભ એવા જે બે પ્રકારો ગણાવ્યા છે તેની ચર્ચા સૂત્રકારે ટાળી છે. તેમનો ઉદ્દેશ જૈન સાધુઓને બોધ આપવાનો હોવાથી શૃંગારની વિસ્તૃત ચર્ચા તેઓ ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. એટલું જ નહીં, પણ તેમણે તો શૃંગારનું ઉદાહરણ આપ્યા પછી સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા શૃંગારને ‘ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે.’ આ રસ મુનિઓ માટે ત્યાજ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તે મોક્ષરૂપી ધરની અર્ગલા છે. તેથી મુનિ આ રસનું સેવન ન કરે.

અદ્ભુત રસ : નાટ્યશાસ્ત્રમાં રસોની ચર્ચામાં અદ્ભુત છેલ્લો આવે છે. પણ અહીં સૂત્રકારે તેને શૃંગાર પછી તરત જ મૂક્યો છે. સૂત્રકાર અને ટીકાકાર (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) મુજબ પૂર્વે કોઈ દિવસ ન અનુભવેલ અથવા અનુભવેલ એવા કોઈ પદાર્થને જોઈને આશ્ચર્ય થાય તે અદ્ભુત રસ છે. હર્ષ અને વિષાદ અદ્ભુત રસનાં લક્ષણ છે. આશ્ચર્યજનક બાબતોથી વિસ્મય જન્મે અને વિસ્મય એ અદ્ભુત રસનો રચાયેલાવ છે. આ બાબત ભરતમુનિમાં પણ છે. પરંતુ અદ્ભુત રસનાં હર્ષ અને વિષાદ એ બે લક્ષણો છે એમ સૂત્રકારે જે કહ્યું છે તે વિચારવા જેવું છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત રસના વર્ણનમાં કહ્યું છે : સ્તમ્ભાશ્રુસ્વેદગદ્ગદરોમાશ્ચાવેગસમ્ભ્રમજહતા-પ્રલયાદયઃ । (ના. શા. ગા. ઓ. સિ. ભા. ૧, પૃ. ૩૨૬-૩૩૦) અહીં જે જહતા, પ્રલય વગેરે કહ્યાં છે તે ઉપરથી વિષાદને સૂત્રકારે અદ્ભુતનું લક્ષણ માન્યું હશે; અન્યથા અન્ય કોઈએ વિષાદને અદ્ભુતનું લક્ષણ કહ્યું નથી.

૪. રૌદ્રરસ : સૂત્રકારે ભયજનક રૂપ, શબ્દ, અંધકારના ચિંતન, કથા અને દર્શનથી ઉત્પન્ન થનાર તથા સંમોહ, સંભ્રમ, વિષાદ અને મરણ લિંગવાળો રૌદ્રરસ ગણાવ્યો છે. ટીકાકારે કહ્યું છે : ‘જે અતિદારુણ હોવા બદલ રડાવે છે એટલે કે અશ્રુ વહેવડાવે છે તે રૌદ્ર છે. શત્રુઓ, મહારણ્ય, ગાઢ તિમિર વગેરે રૌદ્ર છે. એ મના દર્શનથી ઉદ્ભવેલ વિકૃત અપ્યવસાયરૂપ રસ રૌદ્ર છે.’ (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૭) સૂત્રકારે આપેલા લક્ષણોની સરખામણી ભરત મુનિના રૌદ્રરસના વિવેચન સાથે કરવા જતાં કોઈ નોંધપાત્ર સામ્ય મળી આવતું નથી. સૂત્રકારે જે ઉદાહરણ આપ્યું છે, તેમાં રૌદ્રને ખસે ભયાનક રસ જેવા મળે છે. ટીકાકારે આનું કારણ આપતાં જણાવ્યું છે : ‘જે કે લક્ષણ્ય્મ્બોક ભયાનકનો નિર્દેશ કરે છે. પણ તે ભયાનકના કારણભૂત રૌદ્રને સ્પર્શે છે, તેમ સમજવાનું છે.’ (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫). ડૉ. વી. રાધવને ટીકાકારની આ દલીલ તર્કસંગત ગણી નથી (The Number of Rasas, Page 142). અન્યને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા રસને ન સ્વીકારવામાં આવે તો તો ભરતે કહ્યું છે તેમ માત્ર ચાર જ મૂળ રસ રહે (ના. શા. ૬/૩૬-૪૧) વળી, કારણભૂતને સ્વીકારવો અને કાર્યભૂતને ન સ્વીકારવો એ યોગ્ય નથી. તેનાથી બિલકુલ કેમ નહીં ?

૫. પ્રીડનક રસ : સૂત્રકાર અને ટીકાકાર (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) ના જણાવ્યા પ્રમાણે વિનય કરવા યોગ્ય માતા-પિતા વગેરે વડીલો સાથે અવિનયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાથી, મિત્ર વગેરેની

ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરવાથી તેમજ માન્યજનોની ધર્મપત્નીઓ સાથે ઔચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારના અતિક્રમથી ત્રીડનક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. લજ્જા અને શંકા ઉત્પન્ન થવી તે આ રસનું ચિહ્ન છે. આ રસની ખાખતમાં સૂત્રકારનું પ્રદાન મૌલિક છે અને તેની ભરતમુનિએ વર્ણવેલ ૩૩ વ્યભિચારી ભાવમાંના ત્રીડા સાથે સરખામણી શક્ય છે. એ વાત અગાઉ જણાવી દીધી છે. વરવધૂના પ્રથમ સમાગમ પછી વડીલો (સાસુ-સસરા) વધૂએ પહેરેલાં વસ્ત્રોનાં વખાણ કરે છે. તે જોઈને વધૂ શરમાઈ જાય છે એવું જે ઉદાહરણ છે તે સમસામયિક સામાજિક પરિસ્થિતિને વ્યક્ત કરતું, લોકવ્યવહારને દર્શાવતું અને સાથે સાથે નવપરિણીતાના લજ્જાભાવોને સુંદર રીતે વ્યક્ત કરતું છે. આને ઉત્તમ કાવ્યનું ઉદાહરણ કહી શકાય તેમ છે. સૂત્રકાર ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોવા ઉપરાંત લોક-વૃત્તાન્તના પણ જ્ઞાતા હશે એ વાત અહીં પ્રતીત થાય છે.

૬. ખીભત્સ રસ : ખીભત્સ રસની નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચર્ચા વખતે ભરતે એક આર્યા હંદ આપ્યો છે :

અનભિમતદર્શનેન ચ ગન્ધરસસ્પર્શશબ્દદોષૈશ્ચ ।

રદ્વેજનૈશ્ચ બહુભિર્વીમત્સરસઃ સમુદ્ભવતિ ॥ (ના. શા. ૬/૭૩)

સૂત્રકાર અનુસાર અશુચિ, કુણુપ (શય), દુર્દર્શનના સંયોગ, દુર્ગંધનો અભ્યાસ ખીભત્સ રસ જન્માવે છે. નિર્વેદ અને અવિહિંસા (જીવદાતથી નિવૃત્તિ) એ ખીભત્સ રસનાં લક્ષણો છે. ટીકાકાર પ્રમાણે શુક, શાણિન, મલવિષ્ટા, મુત્ર વગેરે જે અનિષ્ટ અને ઉદ્વેગજનક વસ્તુઓ છે તે ખીભત્સ કહેવાય છે. એમને જોવા-સાંભળવાથી જે જીરુપ્રસાદનું ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ જીરુપ્રસાદ-પ્રકર્ષરસ ખીભત્સ રસ કહેવાય છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫). ભરત અને સૂત્રકારની વ્યાખ્યામાં કેટલાક સમાન અંશો છે : જોવા કે, અનભિમત દર્શન ભરતમુનિની વ્યાખ્યામાં છે, અહીં દુર્દર્શન શબ્દ છે. ગંધરસસ્પર્શ વગેરેના દોષોની વાત ભરતમુનિએ કરી છે, સૂત્રકાર દુર્ગંધનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે આ ઉપરાંત સૂત્રકારે નિર્વેદ અને અવિહિંસા લક્ષણવાળો ખીભત્સ રસ પણ કહ્યો છે. ભરતમુનિએ ખીભત્સ રસના ભાવોની ગણના કરી છે કે ‘માવાઆસ્યાપસ્મારો દ્વેગાવેગમોહવ્યાધિમરણાદયઃ’ (ના. શા.-ગા. ઓ. સિ. ભા. ૧ પૃ. ૩૨૮) અહીં ઉદ્વેગ વગેરેમાં નિર્વેદ આવે, પણ જે અવિહિંસાની વાત સૂત્રકારે કરી છે તે તેમની જૈનસંસ્કારજન્ય વિચારધારાને દર્શાવે છે.

ખીભત્સ રસનું સૂત્રકારનું ઉદાહરણ પણ નોંધપાત્ર છે. તેમણે શરીરમાં રહેલ અપવિત્ર મળ અને ઇન્દ્રિયોના વિકાર રૂપી ઝરાઓની વાત કરી છે, તેમાં સદાકાળ દુર્ગંધ છે અને એ સર્વ વિકારોનું મૂળ છે એમ તે જણાવે છે. પણ આટલેથી તે અટકતા નથી. ભાગ્યશાળી વ્યક્તિઓ તે શરીરની મુશ્કેલી ત્યાગ કરી પોતાની જાતને ધન્ય ખતાવે છે એમ ઉદાહરણમાં દર્શાવી જૈન સાધુઓ માટે આડકતરો પણ ઉપદેશ ઉપદેશ આપ્યો છે. આમ ખીભત્સ રસનાં વિવેચના અને ઉદાહરણ બંને વધુ સંતર્પક લાગે છે, અને સૂત્રકારની શક્તિનાં દ્યોતક છે.

૭. હાસ્ય રસ : ભરતમુનિએ શૃંગાર પછી તરત હાસ્યરસની ચર્ચા કરી છે, કારણ કે એ બંને એકબીજા સાથે સંબંધ છે; જ્યારે સૂત્રકારે હાસ્યરસને ખીભત્સ રસની પછી મૂક્યો છે. આ ક્રમમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિકતા નથી. હાસ્યની ઉત્પત્તિ માટે ભરતમુનિ લખે છે : ‘સ ચ વિકૃતપર-વેવાલ્હકારધાષ્ટર્યલૌલ્યકુહ્વાસત્પ્રલાપવ્યજ્ઞદર્શનદોષોદાહરણાદિભિર્વિભાવૈરુપયતે ।’ (ના. શા.-ગા. ઓ. સિ. ભા. ૧ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩).

હવે જ્યારે રૂપ, વય, વેશ અને ભાષાના વિપરીતપણાથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સૂત્રકાર અને ટીકાકાર (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૫) ની વ્યાખ્યા વાંચીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે ભરતની વ્યાખ્યામાંથી કેટલીક બાબતો ગાળી નાખીને સૂત્રકારે આ વ્યાખ્યા તૈયાર કરી હશે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં આર્યા ઉદ્ધૃત કરી છે કે—“વિકૃતાચારૈર્વાર્ક્યૈરજ્ઞવિકારૈશ્ચ વિકૃતવેષૈશ્ચ । હાસયતિ જનં યસ્માત્તસ્માજ્ઞેયો રસો હાસ્યઃ ॥” (ના. શા. ૬/૫૦). એમ પણ હોઈ શકે કે સંસ્કૃત નાટકનો ફક્ત વિદુષક તેમની દષ્ટિમાં હોય. વિદુષકની વ્યાખ્યા છે :

‘વિકૃતાઙ્ગવચોવેષૈઃ હાસ્યકારી વિદૂષકઃ ।’

આ ઉપરથી સૂત્રકારે પોતાની વ્યાખ્યા આપી હોય. ભરતમુનિ અનુસાર હાસ્યરસ આત્મસ્થ અને પરસ્થ એમ બે પ્રકારનો હોય છે. (ના. શા. પૃ. ૩૧૩) સૂત્રકાર આ બાબતમાં મૌન સેવે છે. ભરતમુનિએ સ્મિત, હસિત, વિહસિત, ઉપહસિત, અપહસિત અને અતિહસિત એવા હાસ્યના છ ભેદ દર્શાવ્યા છે. (ના. શા. ૬/૫૩) આમાંથી કોઈનો સીધો નિર્દેશ સૂત્રકાર કરતા નથી, પણ જ્યારે તેઓ કહે છે કે મુખનું વિકસિત થવું, પેટનું ધ્રુજવું, અંદહાસ્ય વગેરે હાસ્યનાં લક્ષણો છે ત્યારે તેમના મનમાં આ પ્રકારનો કદાચ ખ્યાલ હશે.

સૂત્રકારે આપેલું ઉદાહરણ એ હાસ્યનું રમણીય ઉદાહરણ છે. રાત્રે પત્નીના નેત્રનું કાળજી તેના દિયરના ગાલ ઉપર લાગેલું જોઈને ભાભી ખડખડાટ હસી પડે છે. અહીં શૃંગારની છાંટ પણ આદ્ર્શાદક છે.

૮. કરુણરસ : કરુણરસની ભરતમુનિની ચર્ચા આ પ્રમાણે છે : સ ચ શાપક્લેશવિનિપાતેષ્ટજન-વિપ્રયોગવિભવનાશવધબન્ધવિદ્રવોપઘાતવ્યસનસંયોગાદિભિર્વિભાવૈઃ સમુપજાયતે । (ના.શા. પૃ. ૩૧૭) સૂત્રકાર કહે છે કે પ્રિયનો વિયોગ, બંધ, વધ, તાડન, વ્યાધિ, વિનિપાત અને પરચકના ભયથી કરુણરસ ઉત્પન્ન થાય છે. અનુ. ટીકાકારની વ્યાખ્યા પણ આવી જ છે. (અનુ. હેમ. વૃત્તિ પૃ ૧૩૫) અહીં પરચકના ભય સિવાયની અન્ય વાતો ભરતમુનિની ચર્ચાને મળતી આવે છે. શોક, વિલાપ, મુખશુષ્કતા, રુદન વગેરે કરુણરસનાં લક્ષણો છે, એમ સૂત્રકાર જો કહે છે તે કરુણરસનો અભિનય કેવી રીતે કરવો એ વાત દર્શાવે છે. સૂત્રકારનું ‘કરુણરસનું’ ઉદાહરણ સાદું છે. તેમાં પુત્રીની કરુણદશાનું વર્ણન છે.

૯. પ્રશાન્ત રસ : ‘શાન્તોઽપિ નવમો રસઃ’ એ વાત પાછળથી આવી છે. ભરતમુનિએ નાટકના આઠ રસોની ચર્ચા કરી હોવાથી ‘નાટ્યે અષ્ટરસાઃ સ્મૃતાઃ’ એમ કહ્યું છે. શાંત રસના સૌથી પ્રબળ વિરોધી ધનંજય અને ધનિકે પણ શાંતરસ નિવૃત્તિપ્રધાન હોય છે અને અભિનયમાં તેા પ્રવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે એમ જણાવી નાટકમાં શાંતરસનો સ્વીકાર કર્યો નથી. પણ દશરૂપકની એ ચર્ચાથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે નાટકમાં શાંતરસની ઉપયોગિતા નથી; પણ એથી શાંતરસનો અભાવ ન માની શકાય. શ્રી રામસ્વામી શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે ‘અષ્ટૌ નાટ્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ’ એવા ભરતમુનિના કથનનો આશય માત્ર નાટકમાં આઠ રસોનું પ્રતિપાદન કરવાનો છે; કાવ્યમાં શાંતરસ હોઈ શકે છે. એટલે કે કાવ્યમાં નવ રસ સ્વીકૃત છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રકારે ‘જવ કવ્વરસા પળ્ળત્તા’માં નવ રસ એટલે કે શાંત રસનો સ્વીકાર કર્યો છે તે ઉક્ત ભાવનાને અનુરૂપ જ છે.

હિંસા વગેરે દોષોથી રહિત થયેલ મનની એકાગ્રતાથી જેની ઉત્પત્તિ થયેલ છે તેમ જ વિકાર-રહિતતા જેનું લક્ષણ છે એવા પ્રશાન્ત ભાવને સૂત્રકારે પ્રશાંત રસ કહ્યો છે. ટીકાકારે ઉપશમની પ્રકર્ષતારૂપ રસને પ્રશાન્ત રસ કહ્યો છે. આની તુલના શાંતરસના સ્વીકૃત સ્થાયીભાવ નિર્વેદ સાથે થઈ શકે તેમ છે.

ઉપસંહાર : સૂત્રકારે નવરસોની ચર્ચા પછી ઉપસંહારમાં એક નવીન અને નોંધપાત્ર વાત કરી છે કે આ રસોની ઉત્પત્તિ ૩૨ સૂત્રદોષો (અલીક, ઉપધાતજનક, નિરર્થક આદિ ૩૨ સૂત્રદોષ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકસૂત્ર ગાથા ૯૯૯)માંથી થાય છે. આ વાતને ટીકાકારે નીચે મુજબ ઉદાહરણ આપીને સમજાવી છે. અલીકતાના દોષથી અદ્ભુત રસ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે, “તેના હાથીઓના કપોલતટ પરથી ઝરતા મદના બિંદુઓથી હાથી, ઘોડા અને રથને વહાવનારી ઘોર નદી ઉત્પન્ન થઈ” તેણે કટતટઞ્છૈર્ગજાનાં મદબિન્દુભિઃ । પ્રાવર્તત નદી ઘોરા હસ્યશ્ચરથવાહિની । (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૩૯-૧૪૦) આ સ્થળે વાસ્તવમાં અદ્ભુત રસ છે. પણ આ વાત જીવનમાં ક્યારેય સત્ય ન હોઈ શકે. એટલે અહીં અલીકતાનો દોષ રહેલો છે. (વિશેષાવશ્યકસૂત્રમાં આ ઉદાહરણને અઘટિતાર્થ કથન બતાવી અયુક્તદોષ કહેલ છે.) એવી જ રીતે ટીકાકારે ઉપધાત દોષથી ઉત્પન્ન થતા રસનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કે—‘એ જ માણસ જીવે છે કે જેણે પોતાના ધનથી પ્રેમપૂર્વક માંગનારને ખુશ કર્યા છે અને ક્રોધથી દુઃખનતા લોહીથી પોતાના બાણોને પ્રસન્ન કર્યા છે.’ સ એવ પ્રાણિતિ પ્રાણી પ્રીતેન કુપિતેન ચ । વિષ્ણુર્વિપશ્ચરક્તૈશ્ચ પ્રીણિતા યેન માર્ગણાઃ ॥ (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૪૦) : અહીં છે તો વીરરસ, પણ એ ઉપધાત દોષને કારણે ઉત્પન્ન થયેલો છે.

ઉપરાંત ટીકાકારે એક વાત સુંદર જણાવી છે કે જે ૩૨ દોષોમાંથી રસ ઉત્પન્ન થવાની વાત કરી છે તેને પ્રાયોવૃત્તિ-પ્રાયોવાદ ગણવો જોઈએ, કારણ કે તપ અને દાન જેનો વિષય છે તેવો વીરરસ કે પ્રશાંત વગેરે રસો અનૃત વગેરે દોષો વિના પણ સંભવી શકે છે : તપોદાનવિષયસ્ય વીરરસસ્ય પ્રશાન્તાદિરસાનાં ક્વચિદનૃતાદિદોષાન્તરેણાપિ નિષ્પત્તેરિતિ । (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૪૦) આમ સૂત્રકાર અને ટીકાકાર બન્નેએ રસોના બે વિભાગ કર્યા છે.—૧ અનૃત, ઉપધાત જેવા સૂત્ર-દોષોથી ઉત્પન્ન થતા અને ૨. સૂત્રદોષો સિવાય ઉત્પન્ન થતા. યુદ્ધવીર પરોપધાતથી ઉત્પન્ન થાય છે. અદ્ભુત અનૃતદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ તપવીર અને દાનવીર પ્રશાન્તરસની જેમ સૂત્રદોષથી પર હોઈ શકે.

રસની બાબતમાં એક બીજી નોંધપાત્ર હકીકત અહીં એ છે કે સૂત્રકારે ‘શુદ્ધ’ અને ‘મિશ્ર’ એમ બે પ્રકારના રસની નિષ્પત્તિની વાત કરી છે. જે ગ્રંથમાં કેવળ એક જ રસ આવે તો તે ‘શુદ્ધ’ અને જ્યાં એકથી વધુ રસોની નિષ્પત્તિ થાય તે ‘મિશ્ર’ એમ ટીકાકાર જણાવે છે : ક્વચિત્કાવ્યે શુદ્ધ એક એવ રસો નિબધ્યતે, ક્વચિત્તુ દ્વયાદિરસસંયોગ ઇતિ ભાવ ઇતિ ગાથાર્થઃ । (અનુ. હેમ. વૃત્તિ. પૃ. ૧૪૦) સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ પણ પ્રખ્યાતના અંગ એટલે ગૌણ અને અંગી એટલે મુખ્ય એવા રસની વાત કરેલી જ છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની અંગી રસ-કલ્પના પોતે એક અત્યંત રોચક પ્રસંગ છે. પ્રખ્યાતકાવ્યના આસ્વાદનું સ્વરૂપ-વિશ્લેષણ કરવા માટે કદાચ આ કલ્પના કરવામાં આવી હતી. એ દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ અસંદિગ્ધ છે. આવી સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રની મહત્ત્વની કલ્પનાનો ટીકાકારે નિદેશ કર્યો છે.

संदर्भ ग्रंथ

१. अनुयोगद्वारसूत्र-सं. मुनि पुण्यविजयजी, महावीर जैन विद्यालय, मुंबई
२. अनुयोगद्वार-वृत्ति (हरिभद्र) - देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार, मुंबई.
३. अनुयोगद्वार वृत्ति (मलधारी हेमचन्द्र)-आगमोदय समिति, मुंबई
४. अनुयोगद्वार-चूर्णि - ऋषभदेवजी केसरीमलजी श्र्वेताम्बर संस्था, रतलाम
५. विशेषावश्यकभाष्य (जिनभद्र) - सं. पं. दलसुख मालवर्णया - ला.द.भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद
६. आवश्यक निर्युक्ति - सं. ज्ञानसागर सूरि, दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार
७. बृहत्कल्पसूत्र - सं. मुनि पुण्यविजयजी : आत्मानन्द सभा, भावनगर
८. काव्यानुशासन (हेमचन्द्र) सं. परीख - कुलकर्णी : महावीर जैन विद्यालय, मुंबई
९. नाट्यशास्त्र - (भरत) - सं. रामकृष्ण कवि : गा. ओ. सि., बरोडा
१०. नाट्यदर्पण (रामचन्द्र - गुणचन्द्र) - सं. गांधी - श्रीगान्डेकर, गा. ओ. सि., बरोडा
११. काव्यालंकारसंग्रह (उद्भट) - के. एस. रामस्वामी शास्त्री : गा. ओ. सि., बरोडा
१२. काव्यालंकार - (भामह) - सं. देवेन्द्रनाथ शर्मा
१३. काव्यादर्श - (दण्डी) - सं. रामचन्द्र मिश्र : विद्याभवन संस्कृत ग्रंथमाला, वाराणसी
१४. कामसूत्र (वात्स्यायन) - सं. शास्त्री गोस्वामी दामोदर : हरिदास संस्कृत ग्रंथमाला
१५. तैत्तिरीय उपनिषद् - आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावलि
१६. विक्रमोर्वशीय (कालिदास) - सं. पंडित शंकर पी. : बोम्बे संस्कृत सिरीज
१७. काव्यप्रकाश (मम्मट) सं. डॉ. नगेन्द्र : ज्ञानमंडल लिमिटेड, वाराणसी
१८. रससिद्धान्त - डॉ. नगेन्द्र : नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली
१९. The Number of Rasas - Dr. V. Raghvan : Adyar Library, Adyar